

PERE BENITO I MONCLÚS*

**“ET HOC FACIMUS PROPTER NECESSITATEM FAMIS...”
POSSIBILITATS DE LES FONTS DOCUMENTALS CATALANES
PER A L'ESTUDI DE LES CRISIS ALIMENTÀRIES
DELS SEGLES X-XIII****

ABSTRACT

European studies of famines before the thirteenth century have been based principally on chronicles and especially on information from monastic annals. These sources, which are especially numerous during the so-called Carolingian Cultural Renaissance, offer abundant evidence of a phenomenon scarcely mentioned in other types of sources, including archival sources: the frequency and gravity of crises of food supply in some regions of continental Europe during the central middle ages, an epoch which, being situated between the terrible famines of the carolingian period and the great panademics of the fourteenth century, has been considered a period “without famines.”

The object of this article is to shed light on the limitations of medieval catalan chronicle sources for the reconstruction of food-supply crises which affected the catalan counties in the tenth through the thirteenth centuries and illustrate, in contrast, the multiple opportunities offered by sources from the lordly archives. A significant part of these archival sources are connected in a direct and indirect manner to the difficulties of the rural and urban populations during famines and therefore, in a broad sense, can be considered a consequence of these crises.

La fam, la fretura d'aliments bàsics per a la subsistència, acompanyada de tota una simptomatologia característica d'una situació de carestia (alça dels preus dels cereals, depauperació, desnutrició, extensió de les epidèmies i increments espectaculars dels

* Departament d'Història Medieval, Paleografia i Diplomàtica, Facultat de Geografia i Història, Universitat de Barcelona.

A la Dra. Josefa Arnall i Juan, *in memoriam*.

** Aquest article forma part dels resultats preliminars de la recerca “Les fams a Catalunya a l'Alta Edat Mitjana (segles IX-XIII)”, que estem duent a terme en el marc d'una beca postdoctoral del Ministerio de

índexs de mortalitat), fou una de les xacres més greus i més freqüentment sofertes per les societats medievals, unes societats que, amb una alimentació basada en el consum diari de grans quantitats de cereals, depenien de la producció excendentària d'unes plantes de rendiments baixos i extraordinàriament variables, dependents en gran mesura dels *aleas* de la meteorologia. Un hivern excessivament plujós o una perllongada sequera estival resultaven suficients per a causar, al nord d'Europa o a l'Europa mediterrània, una caiguda dels rendiments i de la producció dels principals cereals panificables (forment, ordi, espelta, mill) que afectava, localment o regional, els mercats disparant-ne els preus a l'alça. En els casos més greus, la crisi frumentària, magnificada pels efectes de l'àngio, acabava provocant, de retruc, l'alça general dels preus dels principals productes alimentaris, des de les lleguminoses, utilitzades, en defecte de cereals, en la panificació, fins al vi i la carn, i la carestia s'estenia de les viles i ciutats a la població rural, que, en teoria, disposava de recursos alternatius per a fer front a les caresties, però que, en la pràctica, depenia en gran mesura del mercat tant per a comercialitzar el que produïa com per a proveir-se del que necessitava.¹

Educación, Cultura y Deporte, cofinançada pel Fons Social Europeu, dins del projecte "Pa i poder a les ciutats catalanes (segles XIV-XVIII)" dirigit pel Dr. Antoni Riera i Melis i del Grup d'Estudis Alimentaris de la Universitat de Barcelona. Voldria manifestar el meu agraïment al Dr. Riera tant per haver cregut, des del primer moment, en les possibilitats d'aquesta recerca com per haver avalat, com a cap del Departament d'Història Medieval de la Universitat de Barcelona i director de l'esmentat projecte, la meua candidatura per a l'obtenció de l'esmentada beca a les convocatòries d'octubre de 2001 i abril de 2002.

Abreviatures emprades: ACA = Arxiu de la Corona d'Aragó; ACB = Arxiu Capitular de Barcelona; ACG = Arxiu de la Catedral de Girona; ACU = Arxiu Capitular d'Urgell; ADB = Arxiu Diocesà de Barcelona; ADM = Arxiu Ducal de Medinaceli; ADS = Arxiu Diocesà de Solsona; AEV = Arxiu Episcopal de Vic; AHCB = Arxiu Històric de la Ciutat de Barcelona; ALTURO = Jesús ALTURO I PERUCHO, *L'arxiu antic de Santa Anna de Barcelona del 942 al 1200 (aproximació històrico-lingüística)*, 3 vols., Barcelona, Fundació Noguera, Barcelona, 1985; BACH = Antoni BACH I RIU, *Diplomatari de l'Arxiu Diocesà de Solsona*, Barcelona, Fundació Noguera, 2002; BC = Biblioteca de Catalunya; FELIU-SALRACH = Gaspar FELIU; Josep Mª SALRACH (dirs.), *Els pergamins de l'arxiu dels comtes de Barcelona de Ramon Borrell a Ramon Berenguer I (992-1076)*, 3 vols., Barcelona, Fundació Noguera, 1999; FLOREZ = Enrique FLOREZ, *España Sagrada*, 51 vols., Madrid, Real Academia de la Historia, 1747-1879; LA = *Libri Antiquitatum; Marca Hispanica* = Petrus de MARCA, *Marca Hispanica, sive Limes Hispanicus...*, París, 1688; MARTÍ = Ramon MARTÍ, *Col·lecció diplomàtica de la Seu de Girona (817-1100)*, Barcelona, Fundació Noguera, 1997; MGH = *Monumenta Germaniae Historica*; RIUS = José RIUS SERRA (ed.), *Cartulario de Sant Cugat del Vallés*, 3 vols., Barcelona, Consejo Superior de Investigaciones Científicas, 1945-1947; VILLANUEVA = Joaquín Lorenzo VILLANUEVA, *Viage literario a las iglesias de España*, 22 vols., Madrid-València, 1803-1852.

1. El model de les crisis agràries, les anomenades "crisis de tipus antic", ha estat objecte de debat i de reformulació teòrica principalment pels historiadors de l'escola marxista. Vegeu Pierre VILAR, "Reflexions sur la crise de l'ancien type", *Conjoncture économique. Structures sociales. Hommage à Ernest Labrousse*, Paris, Mouton, 1974, pp. 37-58, i Guy BOIS, "Sur les crises économiques médiévales", *Acta Historica et Archaeologica Mediaevalia*, 16-17 (1995-1996), pp. 61-69.

L'impacte de les fams sobre la societat a l'Europa medieval i moderna fou extraordinari, equiparable al que avui pot representar aquest problema per a determinades zones del món subdesenvolupat. Les fams provocaren la depauperació i desnutrició de sectors amplis de la població i adobaren el terreny per a la propagació de malalties contagioses que feren estralls entre la població adulta elevant extraordinàriament els índex de mortalitat, ja de per sí elevats en períodes normals. Les grans fams de l'època medieval foren seguides, gairebé automàticament, de contagis massius, que tocaren a tots els grups socials, àdhuc els que podien afrontar millor les caresties, i de períodes de morbiditat excepcionalment alta. Des d'aquesta perspectiva, la Pesta Negra no es pot considerar un esdeveniment excepcional, malgrat que el seu extraordinari impacte sobre la demografia pugui ésser conegut i calibrat, a escala local o regional, amb precisió.

FAM I HISTORIOGRAFIA MONÀSTICA

Des de l'Alta Edat Mitjana els *scriptoria* dels principals centres d'espiritualitat occidental es feren ressò de moltes d'aquestes *fames magnaе, prevalidae, maximae* que assolaren localitats i regions d'Europa així com dels fenòmens meteorològics (un hivern plujós, un fred extrem, inundacions i desbordament de rius, una perllongada sequera estival) que les provocaren. Les fams eren anotades al costat de catàstrofes naturals i de fets meravellosos considerats premonitoris de mals presagis com el pas de cometes, els eclipsis de sol o les pluges de sang, en les anomenades taules pasquals, uns calendaris que, en ésser successivament copiats junt amb les anotacions, donaren lloc a una de les primeres manifestacions de la historiografia medieval estretament associada, en els seus orígens, a la cultura monàstica: els annals.

Des d'una altra perspectiva, les fonts hagiogràfiques, els llibres de miracles, les *gesta* de bisbes i abats i les cròniques ens forneixen notícies de caresties que colpiren determinades ciutats o regions. En l'intent de fer palesa la personalitat caritativa d'alguns bisbes i abats, els autors de les *vitae* posaren de relleu la seva actuació modèlica en moments crítics davant del clam desesperat de la població, depauperada i necessitada d'una resposta del poder, que no arribava.²

Devem, però, a Raoul Glaber les descripcions més gràfiques, i probablement més realistes, de com es visqueren algunes de les caresties més greus de l'Edat Mitjana. En les seves *Historiae* el monjo de Cluny descriu les fams que afectaren la

2. *Gesta Treverorum*, cont. I, MGH, VIII, 188, 11; *Anselmi Gesta episcoporum Leodiensium*, MGH, SS, VII, 221, 6, citats per . Fritz CURSCHMANN, *Hungersnöte in Mittelalter. Ein Beitrag zur Deutschen Wirtschaftsgeschichte des 8. bis 13. jahrhundert*, Leipzig, 1900, pp. 111-112, 115-116.

Borgonya els anys 1005 i 1033 com dues caresties d'una extrema gravetat, que obligaren als homes a cercar recursos alternatius, a menjar animals immunds, carronya, àdhuc a matar els seus propis fills per a menjar-se'ls.³

La historiografia sobre les fams del període anterior a mitjan segle XIII s'ha basat, principalment, en fonts cronístiques i, d'una manera especial, en la informació continguda en els annals monàstics, unes fonts considerades de gran fiabilitat, malgrat els complexos problemes de transmissió que aquests textos plantegen i els errors de datació que contenen.⁴ A l'àrea de l'anomenat renaixement cultural carolingi, annals i cròniques oferien una evidència abundant d'un fenomen escassament testimoniats per altres tipus de fonts, tot revelant que abans de les grans pandèmies del segle XIV la fam havia estat un dels problemes més greus i més freqüents de la societat medieval i que moltes d'aquestes fams, testimoniades coetàniament o gairebé coetàniament a diversos indrets d'Occident, tenien una dimensió supraregional.

Fritz Curschmann fou el primer historiador que posà en relació centenars de referències independents a situacions locals i regionals de carestia contingudes en aquestes fonts entre l'any 700 i el 1317 per als països germànics amb l'objectiu de reconstruir les grans fams que afectaren l'Europa continental durant els segles centrals de l'Edat Mitjana. La seva obra *Hungersnöte in Mittelalter. Ein Beitrag zur Deutschen Wirtschaftsgeschichte des 8. bis 13. Jahrhunderts*, publicada a Leipzig el 1900, ha estat una de les principals fonts d'informació a la qual han recorregut reiteradament els historiadors de les crisis agràries del període anterior a l'anomenada "gran fam" de 1315-1322.⁵

3. Raoul GLABER, *Historiae*, II, cap. 9, i IV, cap. 4, ed. Maurice PROU, *Raoul Glaber. Les cinq livres de ses histoires (900-1044)*, París, 1886, pp. 44 i 99-101.

4. Per a una visió general sobre la problemàtica d'aquestes fonts, vegeu MC CORMICK, Michael, *Les annales du Haut Moyen Âge* ["Typologie des sources du Moyen Âge Occidental", fasc. 14], Brepols, Turnhout, Université Catholique de Louvain – Institute interfacultaire d'études médiévales, 1975.

5. Pierre BONNASSIE, "Consommation d'aliments immondes et cannibalisme de survie dans l'Occident du Haut Moyen Âge", *Annales. Économies, Sociétés, Civilisations*, 44 (1989), pp. 1035-1056; William Chester JORDAN, *The Great Famine. Northern Europe in the Early Fourteenth Century*, Princeton, Princeton University Press, 1996. La reconstrucció històrica de les fams per al període anterior a mitjan segle XIII s'ha basat, essencialment, en fonts narratives i principalment en les informacions contingudes en annals i cròniques. Per al cas d'Irlanda, vegeu E. Margaret CRAWFORD (ed.), *Famine. The Irish Experience 900-1900. Subsistence Crises and Famines in Ireland*, Edinburgh, 1989. Pel que fa a Castella, les primeres referències a fams (1172, 1192, 1207) procedeixen de fonts annalístiques. Cf. Àngel BARRIOS GARCÍA, *Estructuras agrarias y de poder en Castilla. El ejemplo de Ávila (1085-1320)*, Salamanca, Ediciones Universidad de Salamanca-Institución Gran duque de Alba, 1984, pp. 215-216. Les dades recopilades per Antoni Riera i Melis, "Els pròdoms de les crisis agràries de la Baixa Edat Mitjana a la Corona d'Aragó. 1: 1250-1300", *Miscel·lània en homenatge al pare Agustí Altisent*, Tarragona, Diputació de Tarragona, 1991, pp. 38-57, sobre crisis frumentàries i fams a Anglaterra, Itàlia, França i la Península Ibèrica entre mitjan segle XII i finals del XIII procedeixen també, en la seva gran majoria, de fonts annalístiques i cronístiques.

Tot i així, foren tantes i tant sovintejades les fams que afectaren Europa al llarg de l'Edat Mitjana, que ni els més extensos d'aquest textos recolliren totes les que tocaven una determinada ciutat o regió. Així, si, en conjunt, Curshmann, a partir de la informació continguda en taules annalístiques i cròniques, aconseguí reunir una evidència abundant de les fams que afectaren algunes regions centrals de l'antic imperi carolingi (Països Baixos, est de França i sud-oest d'Alemanya), en cap d'aquests territoris l'evidència és contínua i homogènia al llarg del període considerat. A l'est de França i als Països Baixos, per exemple, no tenim notícies de fams entre 1044-1045 i 1100, període durant el qual els annals alemanys enregistren sis caresties, els anys 1055-1056, 1060-1062, 1069, 1077, 1090 i 1098-1099. A la primera meitat del segle XII, en canvi, els Països Baixos són la regió més il·luminada amb un mínim de quatre crisis documentades, mentre els annals francesos no enregistren cap fam entre 1100 i 1144-1146 i els alemanys només una, la de 1125-1126.⁶ Per tant, malgrat la vàlua d'aquests fonts per a regions amb una feble o pobre evidència documental, la reconstrucció de les caresties que afectaren localment una regió o una ciutat no pot basar-se, únicament, en la informació que aquestes proporcionen.

LA “FAM” EN LA HISTORIOGRAFIA CATALANA MEDIEVAL

Catalunya, ubicada a la perifèria geogràfica de l'àrea de l'anomenat renaixement cultural carolingi, malgrat participar-ne plenament a través dels centres monàstics de Ripoll i Cuixà, exemplifica un cas invers al de les regions de l'Europa septentrional excepcionalment il·luminades per la riquíssima historiografia dels segles IX-XII, però amb un feble registre documental del fenomen que ens ocupa.

Com ja va assenyalar Coll i Alentorn, els crònics, la versió catalana dels annals, són essencialment el resultat de la juxtaposició de quatre tipus d'informacions: les cronologies dels papes, emperadors i reis de França; els obituaris o necrològics; les notícies extretes d'altres crònics, de cròniques i de documents; i les anotacions annalístiques pròpiament dites, contemporànies als esdeveniments que hom tenia interès de consignar.⁷ Dels seus homòlegs occitans, francesos o alemanys, es distingeixen tant pel predomini aclaparador de cronologies i obituaris de reis, bisbes i abats i d'esdeveniments de marcada significació política, com pel laconisme dels redactors en la consignació dels esdeveniments.

Les notícies de fenòmens meteorològics rars o excepcionals (inundacions, pluges de sang), eclipsis de lluna, terratrèmols i fams són escadusseres en les dues famí-

6. CURSCHMANN, *Hungersnöte in Mittelalter*, Leipzig, 1900, pp. 117-143.

7. Miquel COLL I ALENTORN, “La historiografia de Catalunya en el període primitiu”, *Estudis romànics*, III (1951-1952), pp. 154-155.

lies de crònics catalans. D'altra banda, no tenim la seguretat absoluta que aquestes notícies partissin de l'observació i enregistrament local de fets coetanis i no fossin manllevades d'altres textos annalístics, atesa l'extraordinària circulació d'aquests textos i la diversitat de còpies i versions a les quals donaren lloc.

Pel que fa al període que ens ocupa, les evidències sobre la fam han de cercar-se en els exemplars de la família més antiga de crònics, anomenats *Rivipullenses* per tenir el seu origen en el monestir de Ripoll, presumiblement durant la fecunda etapa de l'abadiat d'Oliba. L'anomenat *Alterum Rivipullense*, el més antic de la família, amb notícies de fins l'any 1191, enregistra la fam universal de l'any 1094,⁸ notícia que reproduïx gairebé exactament el *Rivipullense* II. Aquest extensíssim crònic, però, amb més de cinc-centes notes que abracen des del naixement de Jesucrist fins a l'any 1302, en un moment indeterminat del segle XII fou traslladat de Ripoll a un lloc desconegut i continuat amb notícies procedents de diverses fonts, entre elles, la de la *sterilitas et fames valida* de l'any 1196, que obligà a la gent a sacrificar cavalls i ases per a menjar-los i provocà una gran mortalitat.⁹

Un altre crònic originat a Ripoll, però traslladat a la seu de Tortosa després de 1165, en temps del bisbe Pons de Mulnells, abat de Sant Joan de les Abadesses, l'anomenat *Dertusense* II, enregistra la fam de 1172,¹⁰ notícia que, per no trobar-se en cap dels dos textos anteriors, sembla originada en una anotació local feta a Tortosa amb posterioritat al trasllat d'aquest crònic des de Ripoll.

Cap d'aquestes fams no apareix en els crònics de la família *Barcinonense*, les versions més antigues de la qual enregistren la carestia de 1226 i les més tardanes les fams de 1333-1334 i 1375.¹¹ En canvi, unes notes en llatí annexes a una versió catalana d'aquesta família de crònics, el que Coll i Alentorn anomenà crònic Barceloní I, però sense relació amb aquest, copiades en un volum de constitucions i privilegis de Barcelona que conté la Crònica del Racional, es refereixen a la gran fam del darrer decenni del segle XII dins del període d'instabilitat política que seguí l'assassinat de l'arquebisbe de Tarragona Berenguer de Vilademuls per

8. "...et fuit fames magna in toto mundo" (*Cronicon alterum Rivipullense*, ed. VILLANUEVA, V, 246).

9. "...et fuit fame in toto mundo"; "Hoc anno luna mortua aparuit et sterilitas et fames valida ita ut equi e muli a vulgo comedebantur et magna hominum mortalitas fuit." (Crònic *Rivipullense* II, Biblioteca de la Universitat de Barcelona, ms. 588, f. 37v i 39v).

10. "Era MCCX, anno MCLXXII magna fames in terra" (*Cronicon Dertusense* II, ed. VILLANUEVA, V, 239).

11. La notícia dels preus excepcionalment alts que l'hivern de 1226 assoliren a Barcelona el blat i l'ordi es troba a la *Cronica comunia* (AHCB, ms. L-9, f. 28v, ms. L-10, f. 34r-35r) i en els crònics Barceloní I (AHCB, ms. L-5, f. 34v), II (Biblioteca de l'Escorial, ms. o.I.12, f. 96v i següents) i *Barcinonense* II (FLOREZ, *España Sagrada*, XXVIII, p. 336; *Marca Hispanica*, col. 755), la darrera inscripció del qual és de 1311. El *Chronicon Ulianense* (FLOREZ, *España Sagrada*, XXVIII, p. 343; *Marca Hispanica*, cols. 759-760) i el Crònic de Mascaró (BC, ms. 485, f. 251r) es refereixen a les fams de 1334 i 1375.

Guillem Ramon de Montcada el mes de febrer de 1194. Segons aquestes notes que, apunta Coll i Alentorn, tindrien el seu origen en una font d'algun arxiu eclesiàstic, “no ploqué ni nevà durant tres anys i molt poc durant set anys, i hi hagué una gran mortalitat, fam, violència i guerra en aquesta terra.”¹²

Les *Gesta Comitum Barcinonensium* en les seves dues versions es feren ressò d'aquesta gran fam que obligà el rei Alfons I, després de pelegrinar a Sant Jaume de Galícia i aconseguir la pau entre la resta de monarques cristians,¹³ a retornar als seus dominis i a intervenir personalment, amb almoines del seu propi tresor, per a pal·liar la situació dels seus súbdits.¹⁴

La notícia localment més precisa sobre una fam que afectà els comtats catalans durant aquest període no procedeix, significativament, de cap cronicó autòcton, sinó d'una crònica estrangera. Ens referim a la fam que l'hivern de 1113, en el marc dels preparatius de l'expedició naval pisanocatalana a les Illes Balears, “colpejà les terres catalanes”, que ens forneix, amb una gran proximitat als fets, l'autor del *Liber Matolichinus de gestis Pisanorum illustris*, sens dubte, amb l'objectiu d'elogiar el comportament solidari de l'exèrcit pisà durant el seu llarg i, probablement pro-

12. “Anno Domini millesimo Cº XCº IIIº, XIII kalendas marcii, die mercurii, interfecit G. R. de Montechateno Berengarium archiepiscopum Taracone sub fide ad ipsum prat de Matabous pro quo fuit factum multum malum. Primo, fuit destructus et arsus totus Vales et Ausonia et Ampurus et plus tantum. Et non pluit neque nevit de tres annis neque per VII annos nisi parum et fuit magna mortalitas, fames et percussiones et guerre in terra ista quod fuit mirum.” (AHCB, ms. L-5, f. 36v).

13. Ubieto datà el pelegrinatge del rei Alfons I entre els mesos de novembre de 1195 i març de 1196, poc abans de la seva mort (cf. Antonio UBIETO ARTETA, “La pelegrinación de Alfonso II de Aragón a Santiago de Compostela”, *Estudios de Edad Media de la Corona de Aragón*, V [Saragossa, 1952], pp. 440-451), per la qual cosa podem identificar aquesta fam amb la referenciada pel cronicó Rivipullense II, per les notes annexes al cronicó Barceloní I, i per uns breus annals aragonesos que contenen notícies entre 1089 i 1196 (ed. Antonio C. FLORIANO, “Fragmento de unos viejos anales (1089-1196)”, *Boletín de la Real Academia de la Historia*, XCIX [1929], p. 157).

14. “Peracta autem ipsa peregrinatione, ipse Ildefonsus rex in suam remeavit patriam. Et quia in ipso anno fames valida per universum orbem erat, de rebus fisci eleemosynas quam maximas assidue ubicumque sua interesset presentia faciebat...”; “Et quando fuit reversus ad terram suam, peregrinatione perfecta, cum fuisset fames magna per totam terram, incepit, fecit et continuavit magnas eleemosynas de thesauro suo, ubicumque esset.” (Louis BARRAU-DIHIGO; Jaume MASSÓ i TORRENTS [eds.], *Gesta comitum Barcinonensium*, Barcelona, Institut d'Estudis Catalans, 1925, pp. 15 i 48). Miquel Carbonell extragué de les *Gesta* la notícia de la fam que seguí el pelegrinatge d'Alfons I a Compostel·la, datant-la erròniament de 1184. Manllevada d'una altra font cronística és la notícia que aquest mateix autor ens aporta d'una “gran inundació” que el novembre de 1172 “enderrocà viles i ciutats i malmeté les collites” i de la qual se seguí una gran fam (CARBONELL, Pere Miquel, *Cròniques d'Espanya*, Barcelona, Barcino, 1997 [edició d'Agustí Alcoberro], II, pp. 39-40). Si Carbonell no cometé cap error de transmissió, es tractaria de la gran fam de 1172 referenciada pel cronicó *Dertusense* II, els efectes de la qual es documenten durant el període 1172-1176 i, per tant, caldria considerar com a fiable la font de la qual partí.

blemàtic, sojorn a Barcelona. Segons aquesta crònica, els pisans contribuïren a alleugerir els efectes de la carestia comprant virtualles amb plata i altres béns, “els barcelonins s’afavoriren de la seva generositat i els pobres es referen amb aquesta mercaderia.”¹⁵

En resum, si deixem de banda aquesta darrera referència, els crònics autòctons de la família *Rivipullense* i les *Gesta Comitum* ens informen de tres grans cares- ties, les dels anys 1094, 1172 i 1194-1196, a les quals caldria afegir, per a tenir una visió completa del període medieval, les de 1226, 1333-1334 i 1375 referenciades pels crònics de la família *Barcinonense*. En els sis casos es tracta de grans fams que tingueren un impacte extraordinari sobre l’economia i la demografia a escala supra- regional i deixaren una profunda empremta en la memòria col·lectiva de les socie- tats que les patiren. Malauradament, però, aquestes fams, que meresquen un lloc en la historiografia oficial, foren només algunes de les més greus que afectaren la societat catalana al llarg de l’Edat Mitjana.

LES VENDES *PROPTER NECESSITATEM FAMIS*.

En contrast amb el registre limitat que ha deixat en la historiografia autòctona, des de començaments del segle XI, la fam, la necessitat de virtualles (*necessitate famis, inopie famis*), apareix en un nombre significatiu d’actes de la pràctica jurídi- ca com la causa que justifica la seva formalització. Una enquesta en curs sobre més de sis milers de documents ens ha deparat prop d’un centenar d’actes amb referèn- cies explícites a situacions particulars, locals, regionals o generals de carestia entre principis del segle XI i el tercer decenni del segle XIII.¹⁶

Es tracta majoritàriament de vendes, donacions i heretaments de terres efec- tuades per propietaris aloers, sovint pagesos, que, en una situació límit, esgotats els recursos disponibles, recorrien a l’alienació parcial o total del propi patrimoni per a fer front a les necessitats de virtualles i garantir la seva pròpia supervivència i la dels seus fills.

15. “Hoc Catalanenses concussit inedia terras tempore. Pisani, solitis nil strictius usi sumptibus, inventos gestantes undique victus argenti pretio varia quoque merce parabant. Barchinonenses larga bonitate fovebant, et solabantur inopes mercamine fines.” Carlo CALISSE (ed.), *Liber Maiolichinus de gestis Pisanorum illustribus*, Roma, Istituto Storico Italiano, 1904, p. 35.

16. Vegeu taula 1. Els límits cronològics d’aquesta enquesta venen determinats per la primera documentació conservada d’època carolíngia i per la difusió del notariat durant la primera etapa del regnat de Jaume I. La proliferació de registres notariais a les viles i ciutats catalanes a partir del ter- cer decenni del segle XIII obliga a plantejar estratègies diferents a les de la documentació senyorial en l’estudi de les fams i de les crisis agràries.

Les referències a la fam com a causa o motiu de les alienacions de patrimoni sembla explicar-se, en alguns casos, per motius legals. Aquest és el cas de les vídues joves, tutors dels seus fills en edat pupil·lar, a les quals, d'acord amb la llei gòtica, només era permès d'alienar el patrimoni procedent de la dècima marital que usufructuaven en situacions d'extrema necessitat, quan estava en joc la pròpia supervivència i la dels seus fills.¹⁷ Es tractava, d'una banda, de preservar al màxim els drets dels fills, hereus d'un patrimoni que la vídua usufructuava, i, de l'altra, de prevenir-se davant dels eventuals drets que tercers poguessin al·legar.

Ben diferent era la situació dels pares que afrontaven una situació greu de carestia en edat avançada, mancats de recursos econòmics suficients i de forces per a superar-la. Si la necessitat d'assegurar-se el manteniment en situacions extremes precipità algun heretament entre vius en favor dels fills explicitant, com a condició, que “els traguessin de la fam, de la set, del fred i de la nuesa” que els oprimia¹⁸, no ens ha de sorprendre que, força sovint, els actes al·ludeixin a la insolidaritat dels fills envers els seus progenitors durant les fams, al fet que aquests els desatenguessin quan més els necessitaven, per tal de justificar la venda o donació d'una heretat en favor d'amics o de propers o l'alienació del patrimoni en favor d'institucions eclesiàstiques, de clergues, de senyors laics o de particulars.¹⁹

D'altra banda, en el marc de la senyoria rural, als pagesos no sempre els era permès d'alienar la terra que detenien malgrat que, quan ho feien, actuessin jurídicament amb plenes facultats, com a aloers. Per a poder alienar parcial o totalment el patrimoni immobiliari, calia que la venda estigués objectivament justificada per

17. Per exemple, Riquilda, que l'any 1066 juntament amb els seus fills vengué a Bonfill Guillemó i a la seva muller Natàlia la seva casa i una mujada de terra situada prop del riu Llobregat, a Cornellà, pel preu de 2 unces d'or: “Manifestum est enim quia precepit lex privilegia de pupillis et eorum tutoribus constituta, que continentur libro III°, titulo III°, capitulo III°, quod si proveniat ut pupillus dum in tuitione est mortali languore vexetur quod de sibi debitis rebus iudicare elegerit, a decimo etatis suae anno habeat plenissimam potestatem. Propterea nos prenominati, mortali languore famis et sitis atque frigoris vexati sive compressi...” (ACA, Cancelleria, Ramon Berenguer I, perg. 339, ed. FELIU-SALRACH, pp. 1174-1175, doc. 657).

18. L'any 1094 Dalmau i la seva muller Domènega donaren al seu fill Guillem Dalmau i a la seva muller Maiassenda les cases on vivien, a Girona, i una vinya *ut eripiatis nos a miseria famis, sitis, frigoris et nuditatis* (ACG, pergamins dels segles IX-XII, carp. 3, núm. 112, ed. MARTÍ, pp. 459-460).

19. 1067, venda d'un alou situat al comtat de Manresa, al terme d'Òdena, feta per Adroer i la seva filla Ermengarda al senyor Guillem Bernat i a la seva muller Ermengarda de llur alou (terres, vinyes) pel preu d'1 unça d'or de Barcelona: “Ego prephatus Adroarii hec omnia superius scripta, sic vendo propter necessitatem famis, quia infantes mei me derelinquerunt et noluerunt mihi dare cibum unde vivere possem.” (ADM, sec. Conca, lligall 3, doc. 38, ed. M.C. ÁLVAREZ MÁRQUEZ, *La Baronia de la Conca d'Òdena*, Barcelona, Fundació Noguera, 1990, doc. 15). 1174, venda d'una vinya situada al terme d'Altet, al lloc Poquibò, feta per Bernat d'Alòs i la seva muller Adaled a Guillem de Castelló pel preu de 110 s., m.b.: “set istam vendicionem facimus per sofraita quam habemus, quia filii nostri nolunt nobis accurere” (ADS, perg. 747, ed. BACH, pp. 532-533, doc. 435).

una situació de necessitat. La intervenció dels *boni homines* a l'hora de certificar la necessitat de l'alienació²⁰ sembla explicar-se pel control senyorial o vicarial sobre el mercat de la terra i el canvi de mans de les explotacions agràries. En efecte, la venda d'una explotació agrària o el desmembrament d'una parcel·la del mas havia de comptar amb l'autorització dels senyors o dels "veguers" del territori i corresponia, en primera instància, als prohoms del lloc de certificar la veracitat de les circumstàncies que feien necessària i que, per tant, justificaven l'alienació. Així, per exemple, Alòdia, per a poder procedir a la venda del mas del seu primer marit difunt i nodrir la seva filla Olovara durant la fam de 1037, hagué de procurar-se el consentiment del seu senyor i veguer del territori, Ermemir, i dels homes bons.²¹

L'alienació de patrimoni eclesial només era permesa com a últim recurs, en cas de necessitat imperiosa, i havia de comptar amb l'autorització de l'ordinari, per la qual cosa actes com la venda que l'any 1054 l'abat de Ripoll, *cogente necessitate propter inopiam frumenti et vini quod defecit hoc anno in praediis supradicti cenobii*, féu d'una petita part d'una cort annexa a la casa dels compradors, al costat de l'església de Sant Miquel de Barcelona,²² o les alienacions de patrimoni de Santa Cecília de Montserrat l'any 1219 i de Sant Cugat del Vallès l'any 1225,²³ constitueixen, per la seva excepcionalitat, referents de gran importància per a l'estudi de les fams i de les crisis agràries.

Requisits legals, en uns casos, i prevencions, en d'altres, expliquen que un nombre reduït però significatiu d'entre els milers de vendes d'alous dels segles XI-XII que ingressaren en arxius senyorials incloguin referències a les dificultats dels actors per a fer front a la necessitat de vitualles en temps de carestia. I, si tenim en compte que més de la meitat de les vendes *propter necessitatem famis* procedeixen de la

20. El 9 de febrer de 1004, al Vallès, al terme d'Albinyana, Isaït i el seu fill Ademir hagueren de vendre una casa amb terra a un familiar seu, Santramón, després de consultar-ho amb els homes bons, perquè les tempestes els havien malmès les collites: "...pro nostra necessitate quia in ipso anno abuimus, et fecimus hec per consultu de bonisque hominibus, per ipsa tempestate qui in ipso anno nobis occurrerit in ipso anno duas vices." (ACB, LA, II, f. 203v-204r, doc. 627, còpia del s. XIII).

21. "Ego Alodia abui viro ante nomine Godmar qui fuit condam. Et ille vendidit in vita sua meos boves et meum mobile qui mihi advenit de genitori meo et de genitrice mea. Et misid suas terras et vineas in pignus et ceptus debebat multa annona et multos denarios...et postea fuit mortuus et remansid in meam potestatem. Et postea sic prendi virum, suprascripti Isarno, et ille redimit de suum abere...terras et vineas qui erant in pignus et persolvit suos debitos et nutritiv filia sua. Et venit necessitas famis... Propter oc dedit consilio domno Ermemir, seniori nostro et vicario nostro cum aliis bonis omnes ut fuisent venditas casas et curtes et ortos et terras cultas et ermas cum arboribus qui fuerunt de suprascripti Godmar condam unde fuiset nutrita filia sua Ollovara in ista necessitas famis." (Arxiu Històric Fidel Fita, perg. núm. X-2).

22. "quia instituta canonum docent ut res ecclesiae minus utiles propter utilitatem et necessitatem ecclesiae cuius fuerint abbas cum assensu pontificis habeat distraendi licentiam, id circo, cogente necessitate propter inopiam frumenti et vini quod defecit hoc anno in praediis supradicti cenobii" (ACB, 1-4-187).

documentació continguda a l'arxiu capitular de Barcelona, inclosos els actes copiats al cartulari de la seu, els *Libri Antiquitatum*, sembla que els escrivans (*iudices*) barcelonins, els que tenien com a clientela els grans propietaris d'immobles urbans i de terres de localització periurbana, entre els que es trobaven els clergues i canonges de la catedral, foren especialment sensibles a reflectir els condicionants que forçaven els venedors a despendre's dels seus béns per diner o vitualles, a banda que, posteriorment, a la primera meitat del segle XIII, quan es confegí el cartulari de la seu, les curioses notícies que contenien alguns d'aquests documents captivessin els arxivers que seleccionaren els actes que hi havien de ser copiats.

El que no hi ha dubte, a la llum d'aquests documents, és que l'impacte de les fams fou notablement superior a la ciutat de Barcelona i al seu entorn immediat, dependent en bona mesura dels mercats interiors per a l'abastament de blat, que a la Catalunya interior, on les dificultats podien ésser compensades per l'accés a diversitat de recursos naturals. Els actes barcelonins són, doncs, essencialment, el testimoni de les greus conseqüències que tingueren sobre el mercat de la terra i sobre la població urbana les fams del segle XI, unes fams que, segons un document de 1017, obligaren els habitants del comtat de Barcelona a emprendre l'èxode a altres regions²⁴ i, segons un altre de 1055, a proveir-se de blat a la taifa de Lleida.²⁵

A banda que poguessin existir raons legals que obligaven o aconsellaven a justificar la necessitat de l'alienació, cal reconèixer una elevada dosi d'espontaneïtat dels escrivans a l'hora de descriure les dramàtiques circumstàncies que colpien la societat i, en particular, aquells individus que es veien obligats a vendre o empenyorar la terra com a recurs extrem per a evitar morir de fam, com Ermetruda i la seva filla Bonadona, que l'any 1039 hagueren de vendre al prevere Geribert una minúscula peça de terra perquè “no tenien altre cosa per menjar i beure que les herbes del camp”,²⁶ Riquilda i els seus cinc fills, que “morint-se de fam, set i fred”, hagueren de despendre's de la seva casa de Cornellà per dues unces d'or²⁷ o de la

23. ACB, *LA*, I, f. 385r-v, d. 1094, còpia del s. XIII); *LA*, I, f. 387r-388r, doc. 1097, còpia del s. XIII.

24. 1017, venda d'una peça de terra al Vallès, als termes d'Albinyana i Reixac: “pro ipsa necessitate qui fui in ipso anno quando homines exierunt de comitato Barchinona et fuerunt in alias regiones” (ACB, *LA*, II, f. 179r-v, doc. 521).

25. 1055, renovació d'un empenyorament d'un alou, mas i parellada situat al Penedès, al terme de Pax, efectuat anteriorment per necessitat d'aliments: “Agnosco quia debeo tibi illum de diebus illis quando pergebant homines nostre patrie ad Leritam per annonam usque nunc.” (ACB, *LA*, IV, f. 126, doc. 323).

26. “Et est ipsa terra venduda per grandine necessitatis ut illas vinditricas non abent nichilque manducare neque bibere nisi erbas de ipsos campos.” (ACB, *LA*, II, f. 84r, doc. 247).

27. 1066: “Propterea nos prenominati, mortali languore famis et sitis atque frigoris vexati sive compressi...” (ACA, Cancelleria, pergs de Ramon Berenguer I, núm. 339, ed. FELIU-SALRACH, pp. 1174-1175, doc. 657).

“insuportable fretura de menjar i de vestit” que l’any 1119 obligà Joan Garí a alienar els seus alous en favor de Sant Cugat del Vallès;²⁸ una espontaneïtat que contrasta amb la rigidesa formal i la fidelitat a les *formulae* que, com era ben conegut de la professora Arnall, caracteritza aquesta prolífica tipologia documental.

Algunes fams, per la seva gravetat i per les conseqüències que tingueren, persistiren com a fites de la memòria col·lectiva durant lapsos relativament llargs de temps fins que una altra greu carestia les suplantava. Algunes vendes i empenyoraments, formalitzades amb posterioritat al moment en què s’havia produït el préstec o lliurament en diner o en espècie, es refereixen a algunes d’aquestes “fams històriques” que encara eren vives en la memòria de la gent, com la que abans de 1017 provocà l’èxode massiu dels habitants del comtat de Barcelona a altres regions (*ipsa necessitate qui fui in ipso anno quando homines exierunt de comitato Barchinona et fuerunt in alias regiones*),²⁹ la que obligà els homes “d’aquesta regió” a marxar a la taifa de Lleida a proveir-se de blat i aliments (*diebus illis quando pergebant homines nostre patrie ad Leritam per annonam*), abans de 1055;³⁰ o la gran fam que afectà la Catalunya central (*in ipso anno quando fuit grande necessitas fame per totam nostram regionem*) segons la una venda d’un alou al terme de Copons l’any 1060.³¹ Les terribles fams de finals del segle XI i principis del XII deixaren també la seva empremta en la memòria dels habitants de la ciutat de Barcelona, com mostra un heretament que l’any 1116 Salomon Eriman i la seva muller Maria feren en favor de llur fill Guifré del casal que tenien a Barcelona, als Arcs, prop del Palau Comtal, agraïts per haver-los socorregut *per plurimas famas qui fuerunt in patria Barchinone*.³²

En general, hi havia una consciència del caràcter regional de la caresties, però la notícia documental d’una fam, la de 1093, aquests límits són àmpliament superats. Es tracta d’una venda d’unes terres amb casa situades a Aiguatèbia (Conflent), efectuada l’any 1093 als canonges de la seu d’Urgell *propter famas valida que surrexit per circuitum nostrum insuperabilia in omni terra ab Italia usque ad Sanctum Iacobum Gallecia*.³³ Fins a cert punt, però, el coneixement de l’abast geogràfic de la fam més enllà de l’àmbit de la pròpia regió en una societat on hi havia gent que es movia tant per motius espirituals com materials no ens ha de sorprendre tant com

28. “propter intolerabilem inopiam victus atque vestitus quam indesinenter comprimor” (ACA, Cartulari de Sant Cugat del Vallès, f. 25, doc. 782, ed. RIUS, III, p. 43, doc. 846).

29. ACB, LA, II, f. 179r-v, doc. 521.

30. ACB, LA, IV, f. 126, doc. 323.

31. ACA, pergs. de Ramon Berenguer I, núm. 246, ed. FELIU-SALRACH, pp. 1000-1002, doc. 548.

32. “...propter multis beneficiis et serviciis quem nobis fecistis et facis et in antea feceris et quod cunctum tuum avere quod umquam potuisti abere totum in nobis expendisti per plurimas famas qui fuerunt in patria Barchinone ubi non fuit qui succurrisset nobis nec valuisset nullus nisi Deus et tu, filium nostrum.” (ACA, Cancelleria, pergs. de Ramon Berenguer III, núm. 191).

el registre que aquestes dramàtiques circumstàncies deixaren en els actes privats aparentment intranscendents. La gravetat de les fams estimulava a cercar excedents alimentaris allà on n’hi haguessin i, per tant, les notícies precises sobre l’abast geogràfic de les caresties aportades per mercaders, pelegrins i viatgers, eren de vital importància per a mobilitzar els recursos humans i econòmics disponibles en la direcció adequada. En canvi, per als escrivans els actes que redactaven semblen haver-se presentat com a ocasions úniques per a deixar constància de les circumstàncies desesperants que estaven vivint.

EL MERCAT DE LA TERRA COM A TERMÒMETRE DE LES CARESTIES

Com es pot suposar, l’evidència de la fam en la documentació catalana d’època comtal no es limita a les espontànies referències textuais que contenen aquest reduït grup d’actes. La majoria de vendes i d’empenyorament d’alous dels segles X-XII que ingressaren dins dels arxius senyorials, principalment d’institucions eclesiàstiques, es relacionen, de manera directa o indirecta, amb les dificultats econòmiques de la població durant els períodes de carestia, malgrat que la paraula fam rarament hi aparegui, i, per tant, en un sentit ampli, es poden considerar conseqüència de les crisis agràries i de les fams que afectaven cíclicament la societat.

Els protagonistes de les vendes eren, majoritàriament, pagesos aloers que, en situacions de dificultats, cedien una part o la totalitat dels seu patrimoni a particulars o a institucions eclesiàstiques a canvi de sumes de numerari o d’equivalents en espècie. L’empenyorament i la venda del patrimoni, eren, per aquest ordre, el recurs més habitual que tenien els pagesos per a fer front a la fretura de llavor per a la sembra de l’any següent o de vitualles. Les operacions eren formalitzades, preferentment, durant els mesos d’hivern i de primavera, quan la fretura de cereals com a conseqüència d’unes collites deficientes es deixava sentir més intensament.

Fins a finals del segle X, les vendes foren efectuades en una proporció elevada contra el lliurament d’equivalents en espècie (*in rem valentem*). A partir del darrer decenni d’aquest segle, coincidint amb la irrupció de numerari andalusí, els preus començaren a expressar-se en moneda d’or (mancusos) o en numerari corrent de plata, en quantitats de cereals (ordi o forment), o en ambdós valors combinats.

Si les vendes *in rem valentem* del segle X són l’expressió d’un feble desenvolupament de l’economia monetària, a partir de finals del segle X, quan es generalitza el numerari circulant en les transaccions, les vendes i els empenyoraments per quantitats d’ordi i forment, els cereals panificables per antonomàsia, constitueixen un testimoni preciós de les caresties. En contextos de carestia els preus dels cereals

33. ACU, perg. núm. 711, ed. BARAUT, Cebrià, “Els documents, dels anys 1093-1100, de l’Arxiu Capítular de la Seu d’Urgell”, *Urgellia*, pp. 25-26, doc. 1102.

panificables pujaven espectacularment a l'entorn dels principals mercats urbans i vilatans. La combinació de numerari en or amb quantitats importants d'ordi o forment en les vendes d'alous, indica, per tant, un increment del blat com a valor de d'intercanvi que es relaciona directament amb la gravetat de les crisis frumentàries i l'increment dels preus dels cereals panificables. Les raons per les quals hom podia alienar la terra per quantitats de blat eren, per aquest ordre, en funció de la major o menor grau de necessitat: la necessitat imperiosa d'aliments, la necessitat de llavor per a la sembra o la compra d'excedents cerealícoles amb finalitats especulatives.

Els milers d'actes de venda i empenyorament d'alous que ingressaren en els arxius senyoriais als segles X-XII, registre excepcional de l'impacte de les caresties sobre el mercat de la terra i l'intercanvi d'excedents cerealícoles i de capitals, poden contemplar-se, per tant, des d'una altra perspectiva: com a font per a la reconstrucció històrica de les caresties.

Per al període de màxima concentració de vendes, de mitjan segle X a finals del segle XI, a partir de l'estudi del mercat de la terra podem aproximar-nos a les crisis frumentàries que afectaren els comtats catalans amb una precisió impossible d'assolir partir d'altres fonts documentals. Els períodes de major i menor concentració de vendes *in rem valentem* o per quantitats d'ordi i de forment permeten acotar cronològicament les caresties i, per tant, determinar la seva durada, els moments de major i menor intensitat de les dificultats i la seva gravetat relativa. Amb aquest propòsit cal tenir en compte la diferent significació dels actes en funció del tipus d'alienació, l'objecte de les vendes (parcel·les, vinyes, horts o explotacions agràries, molins, drets sobre molins, alous o tinences), el valor dels intercanvis (quantitats d'ordi o forment, o de numerari circulat) i les relacions entre endeutament, mercat de la terra i evolució de la pràctica jurídica.

Els límits d'una aproximació a les caresties basada essencialment en l'estudi del mercat de la terra han de situar-se a finals del segle XI, quan les vendes i els empenyoraments d'alous disminueixen bruscament a totes les sèries de documentació senyorial.³⁴ Seria ingenu pensar que aquesta fou la conseqüència d'una disminució de la freqüència i de la intensitat de les fams i de les crisis agràries en la societat catalana del segle XII. Les causes de l'anomenada "estagnació del mercat de la terra" han de cercar-se en l'evolució de la senyoria de la terra, la progressiva estructuració de la senyoria rural en masos i els mecanismes legals i fiscals de control senyorial sobre l'alienació de les tinences pageses, en particular, les prohibicions del desmembrament parcel·lari dels masos i de la seva alienació, factors que actuaren negativament al damunt del mercat legal de les tinences, provocant-ne la contracció i relegant

34. Cf. Josep M. SALRACH, "El mercado de la tierra en la economía campesina medieval. Datos de fuentes catalanas", *Hispania*, LV/191 (1995), p. 931.

bona part dels intercanvis entre pagesos, les alienacions de parcel·les i masos, al caràcter de mercat submergit.

Tot i així, les vendes d'alous i tinences entre particulars no desapareixen del tot de la documentació senyorial i les més significatives, les alienacions de parcel·les masos i molins en favor d'institucions eclesiàstiques, especialment nombroses en els dominis que es constituïren a la segona meitat del segle XII a la Catalunya Nova, continuen testimoniant les dificultats econòmiques de la pagesia durant les caresties i, per tant, quan disposem de sèries mínimament consistents, permeten situar-les en el temps i en l'espai i determinar el moment de màxima intensitat de les dificultats.

A LA RECERCA DEL *VICTUM ET VESTITUM*: OBLACIONS DE BÉNS, AUTODONACIONS I ENTRADES EN RELIGIÓ

Els pagesos aloers o els grans propietaris no només vengueren terres, masos i drets sobre molins per a satisfer les seves necessitats immediates de blat per a la sembra o de vitualles, sinó que també, en situacions extremes, alienaren irreversiblement les seves explotacions a institucions eclesiàstiques per a assegurar-se durant un període de temps o vitalíciament el *victum* i *vestitum*. En alguns casos, els laics entraren al servei domèstic de la institució o del particular al qual es lliuraven personalment a canvi d'ésser alimentats i vestits durant la resta de la seva vida, esdevenint els seus serfs i/o *nutriti*.³⁵

Des de finals del segle XI institucions monàstiques estretament imbricades amb el naixement i desenvolupament de petites viles mercat com els monestirs de Sant Cugat del Vallès o Santa Maria de Roses i les canongies com Sant Vicenç de Cardona o Santa Maria de Solsona, per citar alguns exemples, a més de les seves episcopals de Barcelona, Girona, Vic i Urgell, disposen d'almoines que ofereixen la *ratio* alimentària a un grup creixent de familiars laics, diferenciats dels pobres, que es vinculen a elles a través d'actes de donació d'alous o d'autodonació personal. Malgrat que la paraula *fam* aparegui poques vegades en els actes,³⁶ la necessitat de vitualles és la causa més freqüent d'aquestes oblacions que porta a aquests homes a despendre's dels seus alous, sovint explotacions agràries, per tal d'assegurar-se les necessitats bàsiques per a la subsistència. En la majoria dels casos sembla existir una

35. L'any 1132 Berenguer Ermengol dóna al sacerdot Bernat Guillem el seu cos i el seu honor (cases, terres, vinyes, complantacions, alou i feu) que té al comtat d'Osona, a la parròquia de Santa Eugènia, al lloc Serra, i tots els seus béns mobles, amb la condició que *in omni vita mea dones mihi tale victum, id est, panem ordeaceum atque sigilis et aliis cibis sicut tibi placitum fuerit et vestitum sine frigore*. Berenguer es compromet a ser-li fidel mentre visqui *et serviam tibi in ecclesia iuxta possibilitati mee sapientie et in aliis tuis operibus sive iussionibus quantum mee iures ferre poterint sine iniuriam tui honoris vel mei ordinis* (AEV, calaix 6, perg. núm. 1587).

relació estreta entre les donacions destinades explícitament a l'obtenció, immediata o no,³⁷ del *victum et vestitum* monàstic o canonical i les caresties.

No sempre és fàcil distingir aquests actes de les autodonacions personals “de cos i ànima” que, quasi sense solució de continuïtat, fan aparició en la documentació de monestirs i canòniques a partir de finals del segle XI i de les cases templeres i hospitaleres al llarg del segle XII. Consisteixen en l'oblació que un laic fa de si mateix com a confrare, soci o familiar laic a la institució, acompanyada del patrimoni immobiliari constituït de la seva herència (un mas, un castell, etc.). Els representants de la institució els reben en societat i els fan partícips, “en la vida i en la mort”, dels beneficis, pregàries i almoines de què gaudeix la resta de la comunitat, beneficis que a vegades comprenen explícitament el dret al *victum i vestitum* monàstic o canonical i, freqüentment, el de ser enterrat en el recinte sagrat del monestir, de la canongia o de la casa templera o hospitalera, així com la possibilitat de ser acceptat en el futur com a monjo, canonge o frare, si així ho desitgés l'oblador.³⁸ Encara que la majoria són protagonitzades per famílies nobles, algunes famílies pageses acomodades utilitzen la vinculació espiritual com a mitjà per a assegurar-se el futur dels seus fills.

Aquests actes són només un aspecte de la resposta de les institucions eclesiàstiques davant de la fam com a problema social, una resposta que compregué, també, com és ben conegut, les fundacions i dotacions d'hospitals, albergs, infermeries i almoines per a pobres i malalts vehiculades sovint a través de les deixes testamentàries dels poderosos.³⁹

A l'extrem oposat de la política seguida per les institucions eclesiàstiques, per la monarquia i pels poders municipals, les *toltas*, *forcias* i quèsties practicades pels castlans i pels seus batlles al damunt de la població dependent, denunciades davant

36. Per exemple, el 6 de maig de 1093 Arnau Guillem donà a l'església de Santa Maria de Camps (Fonollosa) el seu cos i la seva ànima amb el mas que tenia al comtat de Manresa, al terme del castell de Fals, a l'apèndix de Camps, al lloc Rodelandes, amb la condició que els clergues de Santa Maria donent *mibi victum et vestitum secundum tempus qui modo est et in antea advenerit*. L'acte especifica que aquesta donació fou feta *propter necessitatem famis* (ACA, Monacals, Montserrat, perg. 78).

37. El 6 de maig de 1185 Arnau Teixidor i la seva muller Adelaida disposen d'ésser enterrats a l'església del Sant Sepulcre, a la qual fan donació, en mans del seu prior Ramon Dalmau, de la meitat de les cases i tinences que tenen a Barcelona, sobre la trilla de la canònica, amb la disposició de servir-se'n mentre visquin, i amb la condició de tenir el dret a menjar i vestir en la casa d'aquest orde en cas de necessitat (“Et si in vita nostra necessitas famis ac nuditatis nobis evenerit, habeamus victum et vestitum in domo Sepulcri cum universis rebus nostris mobilibus et immobilibus ubicumque haberemus et Deo auxiliante habuerimus.”) (ADB, carp. 2A, perg. 25, fons de Santa Anna, ed. ALTURO, III, pp. 74-75, doc. 523).

38. José ORLANDIS ROVIRA, “*Traditio corporis et animae*. La familiaritas en las iglesias y monasterios españoles de la Alta Edad Media”, *Anuario de Historia del Derecho Español*, XXIV (1954), pp. 95-279.

dels tribunals per les autoritats eclesiàstiques o pels afectats i definides pels nobles en els seus testaments o en acords privats, són representatives de la violència i de l'extorsió que caracteritzava els moments crítics de les caresties, als quals l'Església i el poder civil intentaren posar fre a través dels decrets de pau i treva i altres mesures excepcionals.

ÉS POSSIBLE UN ESTUDI DE LES FAMS A PARTIR DE LA DOCUMENTACIÓ SENYORIAL?

Enfront del registre limitat que la fam ha deixat en l'annalística i la cronística autòctones, la documentació catalana dels segles X-XII conservada dins dels arxius senyorials presenta múltiples relacions amb el fenomen i ofereix possibilitats fins avui pràcticament inexplorades per a l'estudi de les caresties i de les seves conseqüències socials.

Malgrat que el terme fam aparegui només ocasionalment en els actes de la pràctica jurídica, una part significativa de les transaccions entre particulars o entre particulars i institucions eclesiàstiques que maldaven per ampliar el seu domini territorial, es relacionen amb les dificultats de la població rural i urbana durant les crisis alimentàries i, per tant, es poden considerar en un sentit ampli com una conseqüència d'aquestes crisis.

A partir d'aquests actes és possible reconstruir les caresties que afectaren la societat catalana al llarg d'aquest període. Aquesta reconstrucció, pas previ necessari per a l'estudi de les conseqüències de les caresties i, anant més enllà, per a qualsevol estudi d'història comparada sobre les fams a escala supraregional, ha de perseguir determinar, en la mesura del possible, l'inici, el final, la durada, els períodes de major i menor intensitat i la gravetat relativa de les dificultats.

A partir de l'estudi del mercat de la terra, de l'intercanvi d'excedents cerealícoles i de les primeres manifestacions del crèdit, podem aproximar-nos a les principals conseqüències que les caresties tingueren sobre l'economia i la societat rural i urbana. Els contractes d'establiment de molins i dels drets d'explotació dels molins, especialment nombrosos al segle XII, possibiliten estudiar les relacions entre l'expansió d'aquests enginyers i les necessitats cerealícoles de la població i entre els canvis en la política senyorial de gestió i explotació dels mateixos i les caresties.

39. Aquest aspecte, ben conegut a través de nombrosos estudis monogràfics, s'ha relacionat més amb la necessitat de donar resposta social a la pobresa, considerada com un fenomen estructural de la societat urbana medieval, que amb les caresties. Vegeu la síntesi de Jaume W. BRODMAN, *Charity and Welfare. Hospitals and the Poor in Medieval Catalonia*, Philadelphia, University of Pennsylvania Press, 1998, pp. 14-18.

Podem aproximar-nos també a les conseqüències socials de les crisis alimentàries (desnutrició, ruptura de les solidaritats familiars, pobresa, morbiditat, violència, desordre social) a partir de tota la documentació relacionada amb les iniciatives endegades des de les institucions eclesiàstiques i des dels poders civils, des de la monarquia fins als municipis, per tal de pal·liar els efectes més greus de les cares, des de la fundació d'hospitals i almoines per a pobres fins a les mesures legislatives, polítiques i judicials destinades a posar fre a l'extorsió i la violència protagonitzada pels feudals. I, anant més enllà, a partir del tractament estadístic de la nombrosa documentació testamentària conservada podem conèixer i calibrar els períodes de morbiditat i mortalitat excepcional i, per tant, aproximar-nos a l'impacte diferit que les fams tingueren sobre la demografia.

A la pregunta de si és possible un estudi sobre les fams que afectaren la població dels comtats catalans entre els segles X i XII a partir, principalment, de fonts documentals procedents d'arxius senyorials, la resposta ha d'ésser necessàriament positiva. L'abundància i la diversitat d'aquestes fonts justifica plenament la viabilitat d'un projecte que, per les dificultats heurístiques a les quals s'enfrontava, podem considerar *a priori* d'escassa rendibilitat científica.

Taula 1

LA “FAM” EN LES FONTS CATALANES DELS SEGLES XI-XII:
REFERÈNCIES A CARESTIES EN FONTS CRONÍSTIQUES I DOCUMENTALS

Abreviatures: D = donació; H = Heretament; OBL = oblacions i autodonacions personals *pro victu et vestitu*; P = empenyorament; V = venda

ANYS DE CARESTIA	REFERÈNCIES A CONTEXTOS LOCALS, REGIONALS O GENERALS		ACTES MOTIVATS EXPLÍCITAMENT PER LA FAM				
	Cròniques i crònicons	Documents	V	P	D	H	OBL
[c. 990] ⁴⁰		1023, el bisbe de Vic cedeix els castells de Montbui, Ocelló i Tous per a repoblar: “Manifestum est enim quia haccidit sterilitas famis et inopia siccitatis huic nostre regioni; propterea plurimi ex cultoribus petierunt Tolosanum, et pro hac necessitate maxima pars terre nostre venit in vastatione heremi, maxime que ipsa marcha prefate sedis nostre, scilicet chastrum Montebovi et Tous, cum terminis et adiacenciis illorum In tantum ut chastra funditus everterentur preter quod Fruia episcopus incoavit facere in turrim Monteboi.” (AEV, cal. 9, episc. II, núm. 30 [abans cal. 6, núm. 340], còpia del 30 de novembre de 1176, ed. Ramon ORDEIG I MATA, <i>Diplomatari de la catedral de Vic. segle XI</i> , Vic, Publicacions del Patronat d’Estudis Osonencs – Publicacions de l’Arxiu i Biblioteca episcopals, 2000, pp. 172-174, doc. 838).					
1004			1				

40. La greu secada esmentada en el text s’ha de situar probablement pels volts de 990, dins el pontificat del bisbe Fruia (972-995), donat que fou ell qui inicià la restauració del lloc. Sobre la data de la sequera, vegeu Ramon d’ABADAL, *L’abat Oliba, bisbe de Vic i la seva època*, Barcelona, 1962, pp. 180-181.

1012	1012, l'abat Guitard de Sant Cugat del Vallès cedeix la meitat del castell de Clariana per a repoblar: "et insuper addedisti nobis in nostra necessitate in tempore caro ad nostra sustentacione atque alimenta" (ACA, Cartulari de Sant Cugat del Vallès, f. 202, doc. 631, ed. RIUS, II, pp. 88-89, doc. 442).	
1017-1018	1017, venda d'una peça de terra al Vallès, als termes d'Albinyana i Reixac: "pro ipsa necessitate qui fui in ipso anno quando homines exierunt de comitato Barchinona et fuerunt in alias regiones" (ACB, LA, II, f. 179r-v, doc. 521).	1 1
1031		1
1035		1
1037		1
1039	1039, testament d'Engúncia, vescomtessa, en el qual fa una deixa a l'obra del monestir de Sant Pere de Casserres: "Hec predicta omnia dono atque concedo ad predictum cenobium, propter construendum et alias quos inops et pauper est, et ut auferatur a eo pars inopie..." (Andreu GALERA I PEDROSA, <i>Diplomatari de la vila de Cardona (anys 966-1276)</i> , Barcelona, Fundació Noguera, 1998, pp. 96-99, doc. 30).	1
1043		1
1052		1
1054-1055	1054, monestir de Ripoll: "cogente necessitate propter inopiam frumenti et vini quod deficit hoc anno in praediis supradicti cenobii" (ACB, 1-4-187). 1055, renovació d'un empenyorament d'un	1 1

		alou, mas i parellada situat al Penedès, al terme de Pax, efectuat anteriorment per necessitat d'aliments. “Agnosco quia debeo tibi illum de diebus illis quando pergebant homines nostre patrie ad Leritam per annonam usque nunc.” (ACB, <i>LA</i> , IV, f. 126, doc. 323).		
		1060, venda d'un alou al terme de Copons: “...in ipso anno quando fuit grande necessitas fame per totam nostram regionem.” (ACA, Ramon Berenguer I, perg. núm. 246, ed. FELIU-SALRACH, pp. 1000-1002, doc. 548).	1	
1066-1067		1066, venda d'una casa a Barcelona: “Facimus autem hoc propterea quia cogit nos magna famis necessitas atque inopia et cuncte nostre utilitatis nobis pro future indigencia atque penuria universis nostris vicinis et terris omnibus valde nota.” (ACB, <i>LA</i> , I, f. 114, doc. 286).	3	
1074				1
1084			1	
1088			1	
1092-1096	1094, <i>Cronicon alterum Rivipullense</i> : “et fuit famas magna in toto mundo” (ed. VILLANUEVA, V, 246); 1094, cronicó <i>Rivipullense</i> II: “et fuit fame in toto mundo” (Biblioteca de la Universitat de Barcelona, ms. 588, f. 37v).	1093, venda d'una casa amb terres a Aiguatèbia (Conflent): “propter famas valida que surrexit per circuitum nostrum insuperabilia in omni terra ab Italia usque ad Sanctum Iacobum Gallecia.” (ACU, perg. núm. 711, ed. BARAUT, Cebrià, “Els documents, dels anys 1093-1100, de l'Arxiu Capítular de la Seu d'Urgell”, <i>Urgellia</i> , pp. 25-26, doc. 1102.)	7	2 7
1114-1115	1114, “Hoc Catalanenses concussit inedia terras tempore. Pisani, solitis nil strictius usi sumptibus, inventos gestantes			2

	undique victus argenti pretio varia quoque merce parabant. Barchinonenses larga bonitate fovebant, et solabantur inopes mercamine fines.” (Carlo CALISSE [ed.], <i>Liber Maiolichinus de gestis Pisanorum illustribus</i> , Roma, Istituto Storico Italiano, 1904, p. 35)				
1117				1	
1119			1		
1124			1		
1126		1126, venda de terres i vinyes al Vallès: “pro magna vestium atque ciborum indigencia quam inter plurimos cotidie patior et quia aliter me meosque natos ac natas induere atque pascere nequeo” (ADB, carp. 3A, perg. 79, fons de Santa Eulàlia del Camp, ed. ALTURO, II, pp. 221-222, doc. 199).	1		1
1129			2		
1140			1		
1146-1147			3	1	
1152-1153			4	2	
1160-1162			1	1	
1167			1		
1171-1176	1172, <i>Cronicon Dertusense</i> II: “Era MCCX, anno MCLXXII magna fames in terra” (ed. VILLANUEVA, V, 239).	1172, venda d’unes cases i hort a Martorelles, a la sagrera de Sant Martí: “pro magna necessitate famis et inopie quam patimur tempore carestie” (ACB, LA, I, f. 303v, d. 842).	5	2	3
1182-1185		1182, venda de part d’una parellada al territori de Barcelona: “quos tu mihi dedistis et ego manibus meis recepi tempore karestie in magna mea necessitate famis et nuditatis.” (ACA, Cartulari de Sant Cugat del Vallès, f. 302v, doc. 922, ed. RIUS, III, pp. 289-290, doc. 1142). 1183,	2	1	4

		privilegi d'Alfons I a Sant Benet del Bages: “videns et cognoscens paupertates monasterii Sancti Benedicti de Bagies et monachorum” (ACA, Monacals, Sant Benet del Bages, perg. 524).			
1188			1		
1194-1196	[1194], cronicó Barceloní: “Et non pluit neque neavit detres annis neque per VII annos nisi parum et fuit magna mortalitas fames et percussiones et guerre in terra ista quod fuit mirrum” (AHCB, ms. L-5, f. 36v). (ACB, LA, I, f. 358v-359r, doc. 1026). “Peracta autem ipsa peregrinatione, ipse Ildefonsus rex in suam remeavit patriam. Et quia in ipso anno fames valida per universum orbem erat, de rebus fisci eleemosynas quam maximas assidue ubicumque sua interesset presentia faciebat...”; “Et quando fuit reversus ad terram suam, peregrinatione perfecta, cum fuisset fames magna per totam terram, incepit, fecit et continuavit magnas eleemosynas de thesauro suo, ubicumque esset.” (Louis BARRAU-DIHIGO; Jaume MASSÓ I TORRENTS [eds.], <i>Gesta comitum Barcinonensium</i> , Barcelona, Institut d'Estudis Catalans, 1925, pp. 15 i 48) 1196, cronicó <i>Rivipullense</i> II: “Hoc anno luna mortua aparuit et sterilitas et fames valida ita ut equi e muli a vulgo comedebantur et magna hominum mortalitas fuit.” (Biblioteca de la Universitat de Barcelona, ms. 588, f. 39v).	1194, venda d'alous al territori de Barcelona, a Provençana i Sant Joan Despí: “pro magna necessitate famis et paupertatis quam pacimur tempore carestie”	3	1	2
1199		1199, empenyorament de drets sobre el mas Puig de Sant Just Desvern: “tempore carestie” (ACB, LA, I, f. 333v-334r, doc. 954).	1		

1201	1201, venda de tres vinyes al territori de Barcelona, a Sarrià: "maxima inopia quam patimur in tempore caristie" (ACB, <i>LA</i> , I, f. 247, doc. 668).	2
1206-1207		1 1
1209	1209, venda d'alou al suburbi de Barcelona, a la cort comtal: "propter inopiam et necessitatem magnam quam tempore satis caristie assidue patimur causa ut nos et infantes nostros qui minima sunt etate subvenire possimus tam in victualibus quam in aliis videlicet necessariis" (ACB, <i>LA</i> , I, f. 276r, d. 739).	2
1211		1
1215		1
1219	1219, venda d'un honor del monestir de Santa Cecília de Montserrat, situat a Granollers: "propter sterilitatem biennii generalem per totam Cathaloniam" (ACB, <i>LA</i> , I, f. 385r-v, doc. 1094).	1